

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך י, תשי"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מפנים לתיבה

א

ספרו של נתן אלתרמן ספר התיבה המזמרת (הוצאת ומחברות לספרות, תל-אביב, תשי"ח) כבר נידון ברבים, ודייניו מדדו לו כדין סאת שבחים גדושה, והיא חלה גם על לשונו ולשונותיו, אלא שהדיבור על כך היה על דרך אמירה כוללת, באופן שהונחה בקעה להתגדר בה. ננסה עתה לקפוץ לתוך הבקעה הזאת ולבדוק אותה מצדי-צדדים, כשדעתנו נתונה על השימושים השונים, מהם העשויים לצאת מרשות היחיד וליעשות כמיני מטבעות ברשות הרבים ולרשותם. כדי לעמוד על כך דין לעצור מעט את קצב הקריאה הרוהט כמאליה, כדרך קריאה בספר שעניינו ודרכו משעשעים, או לחזור ולקרוא במתינה מכוונת, שבה בלבד מתגלה סודו של המשורר, שכמותו בסודם של אנשי הקרקס, שהוא נותן בפיו האחד מהם דבר וידוי לאמור: „אך בדבר הקלות אשר מר הזכירה / יש לי רושם שלא קלותה עיקרה. / שהרי אם נדון בדבר בכללות / זו קלות שאיננה עולה בקלות. / קלילה היא אמנם, אך כרוב דברי ערך / היא נקנית על פי רוב בעמל ופרך. / אם נראית היא רוחפת כמו על כנפיים / איך הגיעה לכך? בזיעת אפיים. / כן, גלויה קלותם של רבי הזירה / אך סמויה היגיעה ששילמו במחירה.

/ על החבל עוברים הם כמו ברקידה - / אך הרגע הזה —
פרי שנים של שקידה" (עמ' 117).

ב

נפתח עיוננו בדרך ההרחבה, שפירושה גם חידוש גם שימוש בצורה, שאינה שגורה כל-כך, ונעיק תחילה בדרכו של הפועל ונפתח, כמובן, בבניין קל: "ובעברית שרָדָמָה בספרים יִשָּׁנִים / הם זימרו, התווכחו וערכו עיתונים" (עמ' 59). וראוי להעיר, כי כשם שמצאנו צורה זו שאינה מצויה במקרא (וזלת דרך הדרש בצירוף צעיר רודס), כך גם נמצא צורה מחודשה של שם-העצם על פי השורש הזה כדרך: "הכול הקיצו כמָרְדָם / — מיד המשיך עולם כְּקָדָם / לעופף" (עמ' 31). הצורה הזאת, שמשתמשים בה משוררי דור אחרון, באה לכאורה לצורך החרוץ, והיא מרוויחה לנו מלעיל חדש למלרע ישן, אך באמת תפקידה להבדיל בין השינה הראשונה של האדם, הנתפסת כשינה עמוקה, כפי שמתפרשת תרדמה, ובין שינה קלה ממנה.

דרך ההרחבה חלה גם על דוגמאות אחרות, כגון: "ואצות שלוליות ועולצות וגורפות / אבק קיץ — —" (עמ' 16), וצד ההרחבה אינו בעצם קביעת לשון קל, שהוא כבר מצוי במקרא, אלא מתוך שהוא מצוי בו בלשון עבר ועתיד, שימושו כאילו נקפא, באופן שהשימוש בהוה או בבינוני כמותו כחידוש. כך חש הקורא, שהיה רגיל בבניין פיעל של שורש פהק זגהק, כפי שהוא מצוי בחז"ל, טעם של חידוש, כשראה אותו בבניין קל, כגון ח"נ ביאליק: "אחד גוהק ואחד

פּוּהַק / וּאֲחִיז גּוּפּוּ פּוּלְט זִיעָה" ("עיר לישטינא"), וּמִשְׁהַסְכִּין
 לְכַךְ, שׁוּב אִינוּ נִפְתַּע בְּקִרְאוֹ בְּסִפְרֵי שְׁלִפְנֵינוּ עֵתָה: "אֲרִיָּה זֶקֶן,
 כְּמוֹ שֶׁחָקַן שֶׁהִתְיַיְגַע / פּוּהַק וּסַח: חֵי, עוֹד לֹא הִסְפַּקְתִּי,
 אַחֵא, / אָף לְנִמְנָם מֵעַט אַחֲרֵי הַהֲצָגָה" (עמ' 141). וְהוּא הֵדִין
 בְּשֵׁם־הַעֲצָם, הַמְצוּי בַּחֲזוּל בְּלִשׁוֹן פִּיהוּק בְּלִבָּד; וְרָאָה עִירוֹב
 הַשְּׂגוּר בְּשֵׁאֵינוּ שְׂגוּר: "יִוְרָדוֹת, עוֹמְדוֹת, מִפְּהָקוֹת / שְׁלוֹשׁ
 פְּהִיקוֹת / א — — רֹכוֹת / ע — — — ד מֵאוֹד" (עמ' 145).
 וְדָאֵי שֶׁהָעִירוֹב בָּא גַם מִשׁוּם שֶׁהוּא מִשְׁמַשׁ אֶת הַחֲרִיזָה
 הַמְשׁוּלֶשֶׁת; שֶׁהֵרִי הַחֲרִיזָה הַכְּפוּלָה נִיתְנָת גַּם עַל דֶּרֶךְ
 מִפְּהָקִים — פִּיהוּקִים, אֲבָל אִפְשֵׁר שֶׁתֵּאֲרִיכּוֹת וּמַחֲיִיבֵת פְּהִיקָה,
 וְכִבֵּר פִּירֵשׁ יִצְחָק אֲבִינֵרִי לַחֲדוּשֵׁי בִיאֲלִיק עַל מִשְׁקַל פְּעִילָה
 עֲנִיין צוּוִיחָה הַבָּאָה בְּמִקּוֹם צוּוּחָה ("מֶלֶךְ חֲדוּשֵׁי ח"ג בִּיאֲלִיק",
 תַּרְצ"ה, בְּעֶרְכּוֹ עַמ' 38 וּבִיחּוּד עַמ' 69).

וּפְעָמִים נִגְלָה נִימוּק מִיּוּחַד לְבִנְיִין קַל, כְּשֶׁהִשְׁמִיּוּשׁ
 הַרְגִּיל הוּא פִּיעֵל, וְהוּא לְפִי כֹלֵל זִיוּגֵי מִלִּים, הַמְדַמִּים פּוֹעֵל
 לְשִׁכְנוֹ הַסְמוּךְ: "עוֹבֵר מִסַּע קוֹסְמִים, כּוֹשְׁפִים, חֵיוֹת כְּלִי־זֶמֶר /
 גַּם בַּחֲצוֹצוֹת עוֹבֵר גַּם בַּחֲלוּמוֹת" (עמ' 141), אִם כִּי כִינּוֹר
 מִכְשָׁפִים הוּא שֵׁם־דָּבָר. כֹּלֵל זֶה חֵל, כְּמוֹכּוֹ, גַּם עַל שְׁמוֹת־
 עֲצָם, וְרָאָה לְמִשְׁלַל בְּשֵׁם הַשִּׁיר "הַחֲשָׁב הַכְּשָׁף" (עמ' 125),
 שֶׁתִּיבָה רֵאשׁוֹנָה, שֶׁהִיא מוֹנַח מִחֻדָּשׁ בְּמִשְׁקַל פִּעֵל שֶׁהוּא
 מִשְׁקַל־מְקַצֵּעַ, גִּרְרָה אַחֲרֶיהָ תִּיבָה אַחֲרוֹנָה הַמְצוּיָה בַּחֲזוּל
 (דוּקָא לְעֲנִיין דְּרוּשֵׁם בְּסִנְהֶדְרִין כּו ע"ב, שֶׁהִלְלוּ נִקְרָאִים כֹּךְ
 מִפְּנֵי שֶׁמִּכְחִישִׁין פְּמַלְיָה שֶׁל מַעֲלָה, יֵשׁ גַּם נוֹסַח פְּשָׁפִים גַּם
 נוֹסַח מְכַשְׁפִּים). דוּגְמָה מוֹרְכַבֶּת יוֹתֵר הִיא בְּעֲנִיין הַזִּיקוּיֹת:
 "אֵל מוֹל הָעוֹלָם הַטָּלוּל / מֵרַבְּצָנוּ זִוְנָקוֹת, וְשְׁלוּשְׁתָּנוּ בְּסֶךְ /

ממריאות בזינוק עקלקל ותלול / ובזקות במאוזן וגולשות
במאונך" (עמ' 172). שיווי הצורה בולט מאלין: זונקות —
ובזקות — וגולשות. והרי הצורה המצויה אינה "זונק" אלא
חזנק; ואמנם שם-הפעולה כאן אינו של הזינוק, כלומר הזניקה,
אלא של המזנק, כלומר הזינוק, והוא שסייע לחריזה שונת-
מראה ושונת-משמע "העולם הטלול — בזינוק... תלול",
שהיא כתוספת-שעשוע לענין בזקות, ששימושו המצוי כדרך
הבחקין מלח על גבי הכבש בשביל שהכהנים לא יחליקו
(ערובין י, יד), וכאן כדרך בזק; וכבר נעשה כשעשוע זה
במדרש לענין "כמראה הבזק" (יחזקאל א, יד) שדרשו: כזה
שהוא בזק גפת בכירה (בר"ד פ"ג). ומשוררנו שימש לו
שורש זה מצע לחידושים אחרים כגון: "אנחנו שלוש זיקיות
/ שלוש בריות מהירות / כבזק בזיקיות" (עמ' 165), כביכול
משקל פָּעִיל ("מהירות") הוליד משקל פְּעִילי ("בזיקיות")¹.
ולענין בזק הרי עשה בו מעשה שחוק: "זהו דוקטור בַּזָּקוּס
/ בר מוח בזק! מתימטיקוס / ורב-מגוס" (עמ' 125). צד-
השחוק בולט מצירופה המשולש של הסיומת us- — תחילה
לתיבה עברית, אחר לתיבה לועזית, ובאחרונה כיבד באותה
ליוסת את שראצר רב-מג, שתרגומו "אמגושא" ונתפרש
magus.

נחזור לענין הרחבת הבניינים ונעיר, כי כדרך ההרחבה

1 וראה דוגמה אחרת: "אל מרתביו הצופיים ומחרישים /
לפתע גח" (69), וודאי היה טעמו עמו, שלא הסתפק לגבי הראייה
בצורה רגילה, כדרך שהסתפק בה לגבי השמיעה.

בְּקֵל גִּיתָן לְרֵאוֹת בַּפֶּעַל, וְכֵן בַּעֲנִיַן הַצֵּב, שֶׁהוּא "כּוֹלוֹ טוֹר / וְעוֹרוֹ הַעֲתִיק מַחֲוֹרָץ וְקִמוּט־קִמְט / וּמְקוֹקוֹ כִּמוֹ קֶלֶף הַמְגִילוֹת הַגְּנוּזוֹת / הַיּוֹצֵא מִמַּחְבּוֹא לְאוֹר־שֶׁמֶשׁ" (עמ' 160). אִמְנֵם, קִדְם לֹו לְמִשׁוֹרֵר מִי שֶׁגִּזַּר מִלְשׁוֹן קוֹ לְקוֹ פּוֹעֵל קוֹקוֹ, וְכוּוֹנְתוֹ תַחֲלִילָה הֵייתָה אוֹלִי שֶׁעֲשׂוּעַ, אוֹלֵם בִּימִינּוּ הוּא מוֹנַח טַכְנִי מִמֶּשׁ. וְכֵה־מִשְׁךְ דֶּרֶךְ זֶה הוּא עֲנִיַן טַקְטֵק עַל פִּי טִי־טִק־טֵק, וְגַם הוּא מִשֶׁמֶשׁ בַּפֶּעַל: "וְכֵאֵילּוֹ רַק הוּא וּמְדוּיֵק לְטַקְטֵק אֶת הַזֶּמֶן הַנֶּכֶן וְהַמְדוּקָדֵק וְהַמְטוֹקְטֵק לְפִי חוֹקֵי בְרוֹל וּפְלֵד" (עמ' 21). וְאִין צְרִיךְ לֹוֹמֵר, כִּי הַשְּׂכֵנוֹת שֶׁל תִּיבָה יִשְׁנָה וְתִיבָה מַחֲוֹדֶשָׁה וְהַרְיָזוֹתַן מַחֲדֹדֶת אֶת צֵד הַשְּׁחוֹק שְׁבֵה־רַחֲבָה.

ג

בְּכֹלל הַהֶרְחַבּוֹת בַּשְּׁמוֹת הָרִי דוּגְמָה לְמִשְׁקַל פְּעִילָה: "וְהָיוּ הַנְּפִילִים גַּם יַחַד / רֹועֵמִים רַעִימָה שֶׁל נַחַת" (עמ' 34). אֲךְ בִּיּוֹתֵר בּוֹלְטֵת דֶּרֶךְ הַקִּיצוֹר, הַגּוֹרֵמֶת לְבִיטוּלוֹ שֶׁל נִיקוּב וְקִבִיעַת חִילוּפוֹ, בֵּין מִסְתַּבֵּר מִתּוֹךְ צוּרֵךְ הַחֲרוּז בֵּין אִינוֹ מִסְתַּבֵּר מִתּוֹכוֹ. דוּגְמָה לְצוּרֵךְ הַחֲרוּז: "כֵּךְ הִיָּה פּוֹלֵט בְּצוּחַ — — / וְאִסְתַּפֵּק נָא הַיּוֹם בְּכֵךְ" (עמ' 38). וְהַחֲרִיזָה שֶׁל תִּיבָה שְׁצוֹרְתָהּ מַחֲוֹדֶשֶׁת וְתִיבָה שְׁגוּרָה עֲשׂוּיָה לְגֵרוֹת². וּמִבְחִינָה זֶה

2. אִפְשֵׁר שֶׁהַדֶּרֶךְ הֵייתָה: צוּחָה — צוּחַ — צוּחַ, כְּדֶרֶךְ שְׁבַח — שְׁבַח, וְרֵאָה בְּסִפְרֵנוּ: "וְאוֹמְרִים כִּי בְדֶרֶךְ צִין הוּא לְשׁוּב — — אֲךְ לְמַטָּה — — עִסּוֹק הוּא כְּלִי־כֵךְ" (ע' 54).

וְלַעֲנִיַן הַצְּרָה שְׁבַח — הָרִי, כְּכֹל הַמְשׁוֹעֵר, הִיא לְפִי הַגִּיתָה שֶׁל הַתִּיבָה בִּיִּדִישׁ, וְכֵךְ בֵּה נִיקוּדָהּ, כְּגוֹן אִי־מִ דִּיק: אָפּ צוֹא גַעֲבִין

ראה בייחוד את הדוגמה: "הה" לא עת לחמוד לצון! / עת
 לזעום ולקצוף שצף קצף! / כי מלאו צעירי הצאן מהרה
 משוגות וחצף" לאחר שלושת שימושי מליצה ולווייתם (עת
 ל... לא עת) מפתיע החידוש (חצף). גם אם החרוז מסייעו³.
 דוגמה שלא לצורך החרוז: "לפתע גח — — לתק שלישי"
 (עמ' 70).

אך עיקר ההרחבה והחידוש בשמות ובשמות-תואר
 הוא בתחום ההקטנה על דרך ההכפלה או תוספת רון "שעון
 זהוב וגויץ שצורתו סגלגלת / כמו בצלצלת" (עמ' 24) ובצל

אֶשְׁבַּח אֹנִי אֱלֹהֵי דַעַם בּוֹרֵא בְרוּךְ הוּא" ("רויזע פינקעל", וילנא, 1874,
 עמ' 18), כלומר ליתן שבח ותהילה לבורא ברוך הוא. אבל כך היא
 מצויה גם כדרך תריוה עברית, כגון משה חא שקס: "גם את
 הכופר בישראל יש דורשים לְשַׁבַּח / מפרש גדול הוא על פי
 דרכו... הוא-הוא הָאֵלֹהִים!" ("אנחות לב דוי", קראקא תרע"ח, עמ' 45),
 והא"ח ראשי תיבות: אורת חיים. ושלא כדרך תריוה א"צ
 גרינברג: "ולעובות עונג שבת: דבש וצימוקים וקנמון כנותן
 טעם לְשַׁבַּח" ("למנצח מומור שיר"). אך עצם הצורה קדומה, ועל רוחב
 התפשטותה כבר העיד ר"ח ילון, ובפיוטים קריאתה מוכרעת מן
 המשקל, וראה: "תאזין קול שואבים / שַׁבַּח מושיך הוגים" (סליחה
 לאלמוני, מהדורת מ' זולאי, הארץ, ער"ה תשי"ג), וכדומה.

3. המליצה הקדומה היא גם כחיפוי לבין-תריוה המחודש, ובייחוד
 אם הוא שאול וכן: "בוסי-בוסי / ובוסי-בוסי! בום ועוד בומבומים!
 ובסיימו את במו עד תמו הוא מוחה מרוב יגע זיעה מחוטמו"
 (עמ' 100).

כינוי שֶׁעוֹן, וְכֵן גֶרְמָנִית Nürnberg Zwiebel (שְׁעוֹנֵי נִירְנֶבֶרְג) ;
 „ואחר כך סוגר הוא — קליק! — על השטונון את המכסה /
 הקט והמבריק“ (שם); „היה ישישון תשיש (או תשוש בלשון
 המדוברת) / ישיש קט. לא היה בין בני איש / ישישון בר
 קומה כה זערערת“ (עמ' 33); ואומר בסרקו את זקנו הסמרמר
 / מי פמוני מבין לרוחא של מר“ (עמ' 116); „ובין כל
 הנוגנים הללו — — ומנגן — — / בִּיבֶרֶן / בין עם
 הַבִּיבֶרִים“ (עמ' 100). לאמור, בנה על פי Biber (שיסודו
 fiber, biber) בִּיבֶר, ועל־פיה הקטנה בִּיבֶרֶן⁴. ויש דוגמאות של
 הקטנה משופעת ביותר: „נוטל את הקפיצון הדקדקיק כחוט
 השערה / קפיצפיצון שני, דקדק פי עשרה / ואת שניהם
 אט־אט כורך הוא על צירה של גלגלית דקדקת, זערערת
 זעירה“ (עמ' 24). וביחוד בולטים ניסויי החיקוי של קולות
 למיניהם — הרי דוגמה קצרה: „וקודם כל מקיף אותך מיד
 קול רעש חרישי קול טקטוק וצקצוק וחירוק וצלצלת“ (עמ'
 21). לאמור, כדרך שקול טיק־טק הוליד את הטקטוק כך קול
 ציק־צק הוליד את הצקצוק. והרי דוגמה ארוכה יותר: „ומיד

4. וכבר יל"ג כתב משל, שהוא כהקדמה לשיריו: „כנמלה
 עמלת / כעכביש טוֹית / כַּבֶּרֶר בנית / או דונג ודבש כדבורה הולת“.
 ובהערת שוליים משלח לעניין ביברי דגרש (חולין קכו ע"א) ודוכתי
 אחריני, ויעוין שם. וכנראה לא נחה דעתה, שכן העביר קולמסו על
 תיבת כבבר ורשם בגיליון וכקסתור. ובימינו שגור הכינוי בונה,
 ואמנם Biber ואף Biene נדרשו מלשון bauen (לבנות), ואף משוררנו
 כותב: „לא אמן מקצועי הוא / בנאי הוא“ (עמ' 100).

צוץ צצים / עוד שני ציוצים / קצוצרים כפסיקים / אבל
מספיקים / לעורר עוד צפצוף ושלושה שריקים / צפצופים.
ציוצים, שריקריקים, שריקצופים, צפצוקים וצקצוק וצפצוק"
(עמ' 67). ארבע תיבות אחרונות חידושים שאינם מסתברים
אלא כהרכבי שרשים ועיבויים, וקצת הרכבי שמות אלו ניתנו
להם מקבילות בפעלים: "צליל שורק ומצפצף / ומציץ
ומצפצק ומצפצץ" (עמ' 68).

אולם דוגמאות אחרונות באות לסייע בדברים של
שחוק מסכת של שחוק, והיא מסכת שיש בה כמה וכמה דרכי
שעשוע; וראשיתם דרך השימוש בתיבה כפולת-הוראה: "כל
הצוות כאחד מבקיע בקע / כל הצוות כאחד בצר מכה"
(עמ' 76) — ההוראה המצויה של בקע כלשון "בקע לגולגולת"
(ואכן שושן במילונו מביאה בהוראה זו בלבד), אך
כבר השתמשו, על דרך צחות, בלשון זה בהוראת פציעת
הראש. משעשעת כמותה היא הדוגמה: "ואפילו בלש שיחליט
לעמול / ולבלוש — לא יבדיל בין זיקית לחול" (עמ' 167).
הקורא מתעורר ממילא על רקע התמונה המבדיל בין קודש
לחול, אלא ברקע — חול לשון חולין, ובשיר — חול לשון
חול על שפת הים. וכן: "וצחוק עם כל אמרה קולעת /
ומחיאות כ"ף וקריצות עי"ן" (עמ' 28) — והשחוק הוא כף
ממש וכ"ף שם-אות, ועין ממש ועי"ן שם-אות. ואם המרכאות
מסלקות טעות של החלפה, באים הנסמכים ("מחיאות...
קריצות") ומעוררים לכך.

(הסיום יבוא)